

Каттақўрғон шаҳридаги XVII-XIX аср “Нақиббек” хаммомининг архитектураси

А.С. Уралов- меъм .ф.д, Э.Э. Жураева- стажёр ўқитувчи (Сам ДАҚИ)

В статье исследована история формирования и строительство народной бани –«хаммам»XVII в.Накиббек в г.Каттакургане ,ее архитектурно-планировочное и функциональной решения ,роль и значение в социальной жизни населения Каттакургана.

The article studies the history of the formation and construction of the folk bath - "hammam" of the XVII century Nakibbek in the city of Kattakurgan, its architectural and planning and functional solution, role and significance in the social life of the population of Kattakurgan.

Ўтмишда қурилиб бизгача қисман сақланиб келган, бироқ ёзма манбалар ва тарихий маълумотларга кирмаган меъморий обидаларни натурал ўрганиш ва шу йўл билан Ўзбекистон меъморчилиги тарихини янги илмий материаллар билан бойитиш замонавий архитектурашунослик фанининг долзарб вазифаларидан биридир .

Ўтмишда халқ хизматида бўлиб нозик ижтимоий функцияни, яъни халқ гигиенаси ва соғлигини мустахкамлашдек муҳим вазифани бажарган ва ҳозирда ҳам фойдаланиб келинаётган ана шундай обидалардан бир гуруҳибу халқ хаммомларидир. Мазкур мақолада биз Каттақўрғон шаҳрида XVII асрда қурилган тарихий объект -“Нақиббек хаммоми” ҳақида фикр юритамиз.

Мазкур хаммом ҳақида бизга маълум адабиётларда бирон-бир маълумот келтирилмаган. Шунинг учун ушбу хаммомга ташриф буюриб, унда ювинган, хизмат қилган, хаммом тарихини билган кекса инсонлар билан суҳбат қурдик. Ҳаммомнинг ичига кириб ва томига чиқиб расмга олдик, унинг фойдаланилиши билан қизидик. Ушбу хаммом ҳақида тўларок маълумотларга эга бўлиш учун у билан бир даврда қурилган Самарқанд шаҳри хаммомларида ҳам бўлиб, уларни натурал тадқиқ қилдик ва олинган маълумотларни таққослаб ўргандик.(1-расм)

Ўрта Осиёда хаммомларнинг алоҳида бино тарзида шаклланиши бу ўлкага ислом дини ва маданиятининг кириб келиши ва ёйилиши билан боғлиқдир. “Ҳаммом” атамасини ҳам арабча “хамма”, яъни “иссиқ” сўзидан келиб чиққан, деб айтилади[1]. Ҳар қалай Ўрта Осиёда илк хаммомларнинг шаклланиши IX–X асрларга тўғри келади. Ёзма манбаларда илк хаммомлар бу даврда Ўрта Осиёнинг Нузвара, Данданакан, Марв, Бухоро ва Самарқанд шаҳарларида мавжуд бўлганлиги ҳақида ёзилган[2]. Шунинг учун ҳам бу даврни хаммомларнинг Ўрта Осиёдаги илк шаклланиш босқичи деб баҳолаш мумкин.

Ўрта Осиёда ҳаммомларнинг кейинги ривожланиш босқичи бу ўлкада маданият ва маърифатнинг ривожланиши билан боғлиқдир. Бу давр XI ва XII асрнинг бошларига тўғри келади. Бундай дейишимизга сабаб, бу даврда ҳаммомлар қурилиши оммавий тус олади ва меъморий функциявий жиҳатдан ҳам илк ҳаммомларга кўра такомиллашади. Бу даврда бозорлар ва жомъе масжидлари қошида қурилган жамоат ҳаммомларидан ташқари арк-қалъалар ва зиёратгоҳлар қошида ҳам ҳаммомлар қурилган. Бунга мисол қилиб, бу даврда қурилган Тароз, Шохжувар ҳаммомларини келтиришимиз мумкин[2].

Ҳаммомларнинг ривожланишидаги кейинги тарихий босқич—бу Темурийлар давридир. Бу даврда ҳаммомлар типологик жиҳатдан такомиллашади ва бир неча турларга бўлинади. Гузар ҳаммомлари, бозорлар, мадрасалар, масжидлар ва карвон-саройлар таркибидаги ҳаммомлар, арк ҳаммомлари шулар жумласидандир. Ҳаммомлар асосан шаҳарларда қурилсада, бироқ Буюк Ипак йўлига яқин жойлашган айрим йирик қишлоқларда ҳам ҳаммомлар бўлган. Ҳаммомларни, албатта бой зодогонлар, амир ва хонлар қурдирган. Ҳаммомлардан тушган сармоялар амалдорларнинг вақф даромадларига кирган. Ҳаммомлар Ўрта Осиёда хонликлар даврида ҳам қурилган. Ана шундай ҳаммомлар жумласига Хива Ичан-қалъасидаги Анушахон ҳаммомини, Бухорода Абдуллахон даврида қурилган Мисгарон ва Саррафон ҳаммомларини ва шунингдек Каттакўрғон шаҳрида 1622 йилда қўрилган Нақиббек ҳаммомини ҳам киритиш мумкин .

Муҳаммад Нақиббек асли каттакўрғонлик бой савдогар ҳисобланиб, халқ орасида обрў топиш мақсадида ўз маблағи ҳисобидан бир мадраса қурдиради. Кейинчалик у онасининг васиятига кўра халққа савобли иш қилиш мақсадида ўзи қурдирган мадарса ёнига ҳаммом қурдирган. Айтишларича ўша даврда шаҳарда ишлаб тўрган бошқа ҳаммом бўлмаган . Бу ҳолатни ва мадраса фаолиятига сарфланадиган сармояни ҳисобга олиб, Нақиббек ушбу ҳаммомни мадрасага вақф сифатида қўрдирган экан. Шуниси қизиқки , Нақиббек мадраса ҳовлисида ушбу ҳаммомга бориладиган ер ости ўтиш йўли, яъни усти равоқ шаклида ёпилган “раҳров”ни ҳам қўрдирган. Бундан чиқадики, мадраса ўқитувчилари ва устозларга ҳаммомдан текин фойдаланишга рухсат берилган. Шаҳар аҳолиси учун эса ҳаммом пуллик бўлган. Мадрасадан ҳаммомгача бўлган масофа 60 метрлар чамасида. Ҳозир ҳам ушбу раҳров сақланган бўлиб , унинг эшиги ёпиб ташланган . Нақиббек вафотидан сўнг ҳаммом қўлдан қўлга ўтиб узоқ вақт қаровсиз қолиб кетади. Уни сув ва қиздириш учун ўтин билан таъминлаш , том устилари ремонтни ҳамда тозалик ишлари ишдан чиқади, ҳаммомнинг катта

гумбази ва ер устидаги ечиниш хоналари бузилади. Шундан сунг 1856 йилда ҳаммом Бухоро хони Амир Олимхон томонидан қайта таъмирланади.

Бироқ вақт ўтиб ҳаммом яна қаровсиз қолади. Республикамизнинг истиклол йилларида ҳаммом қайта тикланди. Бунга асли Каттақўрғонлик бўлган Муҳиддин хожи Эшмоновнинг 6 йиллик саъй-ҳаракатлари туфайли эришилди. У киши бу масалани шаҳар ҳокимяти ва Самарқанд вилояти маданий мерос объектларини муҳофаза қилиш ва улардан фойдаланиш инспекцияси билан келишилган ҳолда муваффақиятли ҳал этади: ҳаммомни қайта тиклаш лойиҳасига буюртма беради, уни инспекция томонидан тасдиқлатиб, объектни қайта тиклайди. Бунда асосан ҳаммомнинг ер усти хоналар, иситиш қозони, канализация қувурлари, ҳаммом гумбазлар, қайта қурилади, 2- қаватда эса “Нуронийлар” чойхонаси ташкил этилади (2-расм).

Нақиббек ҳаммомининг хоналарини бажариладиган вазибалари, конструктив ечимлари ва ҳаммом ичида жойлашишига қараб уч гуруҳга бўлиш мумкин :

1. Чўмилиш хоналари. Улар бинонинг пишиқ ғиштдан қурилган асосий қисмини ташкил қилиб, қисман ер остига чўктирилган ва томлари гумбаз ва равоқлар билан ёпилган (3-расм). Биз ана шундай хоналардан 9 тасини кўздан кечирдик ва тушундикки, Нақиббек ҳаммоми ўз даврида кенг халқ оммасига ҳам мўлжалланган шаҳарнинг йирик иншоотларидан бири бўлган. Чўмилиш хоналари таркиби лунги хона, катта гумбаз, массаж хоналари, ҳаммом масжиди, иссиқ хона, илиқ ва совуқ хоналардан ташкил топган;

2. Ечиниш хоналари, патта хона ва чойхона. Бу хоналар ер устида жойлашиб, ўзаро ва паттага қараб кетган зинапоялар орқали чўмилиш хоналари билан боғланган. Бу хоналарнинг кострукцияси ва ҳаммом тарҳи жойлашиши бинони қайта таъмирлаш пайтида анча ўзгарган ва замонавийлашган. Шунини таъкидлаш зарурки, ҳаммом бир булимли бўлиб, Ҳозирда ҳам худди аввалгидай эркак ва аёлларнинг ҳаммомга тушиши учун ҳафтанинг турли кунлари белгиланган. Синч девордан ишланган ва усти ёғоч ходалар билан ёпилган ечиниш хоналари.

3. Ҳаммомнинг орқа томонида жойлашган ёрдамчи хоналар. Буларга ҳаммомни совуқ ва иссиқ сув билан таъминловчи сув қозонлари ва иситиш хонаси киради.

Хоналарнинг режавий жойлашишидаги асосий тартиб–бу хоналар хароратининг аста–секинлик билан ортиб боришидир. Бу тартибнинг афзаллиги шундаки, мижоз ўз танаси ва организмига мос хонани танлаб, ўша ерда ювиниши мумкин. Гап шундаки, ислом шарҳи ҳаммомларида бинонинг чўмилиш хоналари пол остидан иссиқ ҳаво ёрдамида истилади ва натижада нафақат пол юзи, балки хоналар ҳавоси ҳамда уларда ўтирадиган

супалар ҳам, барчаси иссиқ бўлади. Нақиббек ҳаммомининг иситилиш тизими ҳам ана шундай. Ҳаммомдаги пол, супалар юзи табиий тош ёки мрамрдан ишланган тоштахталар билан қопланган.

Иссиқ тоштахталар туфайли хоналардаги ҳаво қизийди, қизиган пол ва супаларга тушган сув эса буғланиб иссиқ ҳавони намлантиради. Ҳаммом ичкарасига кираверсангиз чўмилиш хоналарининг иссиқлик ва намлик даражаси аста-секин ошиб боради, шунга мос равишда хоналарнинг вазифалари ҳам ўзгаради.

Ҳаммомларнинг хизмат доираси кўп бўлиб, улар ўтмишда дам олиш, куч-қудрат ва соғлиқни тиклаш маскани, тозалик ва шифобахш муассасаси сифатида фойдаланилган. Ибн Сино “ҳаммомнинг табиий иши одамни ўз ҳавоси билан қиздириши ва ўз суви билан ҳўллашидадир”, деб ёзган [3]. Русча “баня” сўзи ҳам лотинча “бальнеум” сўзидан олинган бўлиб, оғриқни йўқотиш, ғамни қувиш деган маънони билдиради.

XI асрда яратилган “Қобуснома”да ҳам ҳаммомга бориш ҳақида махсус боб бўлиб, унда “...ҳаммом жонга роҳат ва мулойим нарсадир...”,–деб ёзилган, шунингдек ҳаммомдан фойдаланиш ва чўмилиш тартиби ҳақида ҳам қимматили маслаҳатлар берилган [5].

Тарихчи Мавройени Шарқ халқларининг ҳаммомда ювиниш усулини таърифлаб шундай ёзади [6]: “Кираверишда ҳаммомчилар тайёр бўлиб туришади. Ечиниш хонасида айрим кишилар ечинишса, бошқалари ҳаммомдан чиқиб дам оладилар. Ечинган кишининг белига лунги боғлайди–да, массаж қила бошлайди. Массаж тугагандан сўнг массажчи ўз мижозини чўмилиш учун устунлар билан айлантирилган ҳовузлардан бирига таклиф қилади. Ундан чиққач эчкининг терисидан ишланган қўлқоп билан баданини ишқалай бошлайди. Унга илиқ сув сепаб ювади, баданига ёғли совун суриб устидан илиқ сув қуяди, кейин илиқ сув билан чўмилтиради. Буни уч мартагача такрорлайди... Сўнг мижозини иссиқ чойшабга чиқаради ва уни ётқизиб қўяди... Ечиниш хонасида какликлар сайраши тинмайди”. Кўриниб турибдики, Шарқ ҳаммомларида ювиниш жараёни анча мураккаб бўлган.

Ҳаммомда ювиниш, ҳозирги замон табобат илми намояндаларининг фикрича[4], киши учун ҳам озодалик, ҳам соғлиқни мустаҳкамлашга қаратилган умумгигиеник жараён ҳисобланади. Ҳаммом кишини турли касалликлардан, жумладан, шамоллашдан сақлайди, атеросклероз, ревматизм, невралгия, бел оғриғи, юқори нафас йўллари катари, сурункали бронхит, астма, ёғ босиб семираб кетиш, қандли диабет, моддалар алмашинувининг бузилиши сингари касалликларнинг бирмунча олдини олади. У қаттиқ чарчокни, мушак оғриғини қолдиради, танани чиниқтиради.

Тарихий ёзма манбалар, ўрта аср миниатюралари ва бизгача сақланган тарихий ҳаммомлар шуни кўрсатадики, нақшинкорлик ҳаммомларни ҳам четлаб ўтмаган. Нақшлар ва безаклар Шарқ ҳаммомларининг поллари, гумбазлари, ечиниш хоналари, изора ва деворларидан жой олган. Бу безаклар асосан ҳандасавий нақшлар бўлиб, гириҳ ва ислимий кўринишларда бўлган[2]. Биз Нақиббек ҳаммомида нақшлар учратмадик ,бирок улар дастлаб бўлиб ,кейинчалик жаҳолат даврида йўқ бўлиб ёки тушиб кетган бўлиши ҳам мумкин. **Нақиббек ҳаммомининг муҳандислик ва конструктив ечимлари** шуни кўрсатадики, ҳаммомга зарур бўлган тоза сув ариқлардан оқиб келиб, тинитилгач ва филтрловчи махсус қурилмалар орқали ўтиб, ҳаммомнинг сув цистернаси, яъни сув хонасига тушган.

Хуллас, Каттақўрғон шаҳридаги Нақиббек ҳаммоми ўз даврида нафақат Каттақўрғон шаҳрида ,балки Ўзбекистоннинг хонликлар давридаги бошқа тарихий шаҳарлар ҳаммомлари ичида ҳам ўз мавқеи ва қурилишидаги ўзига хос хусусиятлари билан масалан , унинг хоналари таркибида хусусий гигиеник хонаси ва масжидининг борлиги билан ҳам ҳаммом ажралиб турган .

Адабиётлар руйхати :

1. Ўролов А. Халқ ҳаммомлари. -1Тошкент, 1983.
2. Уралов А.С. Бани –хаммам в зодчестве Центральной Азии. -Самарканд,2002.
3. Абу Али ибн Сино. Тиб қонунлари. 1- китоб. –Тошкент ,1983.
- 4 .Жураев А., Лаане Э., Суя Р. Ҳаммом- соғлик манбаи. –Тошкент, 1987.
5. Қобуснома . –Тошкент ,1996.
6. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурге в Бухару (1826г).-Москва, 1975.

1-расм. Ҳаммом ҳақида суҳбат жараёни.

2-расм .Ҳаммомнинг ташқи замонавий кўриниши .

3-расм Ҳаммом хоналарининг ички кўринишларини ўрганиш.

